

ANDRZEJ STAWARZ

PRZEGLĄD PROBLEMATYKI BADAŃ
NAD KULTURĄ ROBOTNICZĄ W POLSCE
(ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM BADAŃ NAJNOWSZYCH)

Artykuł niniejszy jest próbą przedstawienia rozwoju badań nad kulturą robotniczą w Polsce na podstawie ważniejszych publikacji, jakie ukazały się drukiem od końca lat 60-tych do roku 1980. Celem zasadniczym tego artykułu jest ogólna ocena dorobku etnografii na polu poznawania kultury robotniczej w zestawieniu z trwałymi osiągnięciami innych dyscyplin humanistycznych, w tym głównie socjologii i historii.

Chociaż wielu badaczy zdaje sobie sprawę z wartości wyników, jakie osiągnięto dotychczas, nie stać nas wciąż na podsumowanie wiedzy, *ergo* określenie zasadniczych cech kultury robotniczej w Polsce w epoce kapitalizmu, jak również w obecnym okresie socjalistycznego rozwoju. Prawdopodobnie długo jeszcze nie będzie nas stać na taką syntezę, szczególnie w odniesieniu do współczesności. Przełom w życiu społeczeństwa polskiego, jaki dokonał się w lecie 1980 r., wskazał także i humanistom, jak złudne i niepełne były wcześniejsze ustalenia, dotyczące systemu aksjonormatywnego (wartości i normy), funkcjonującego w obrębie klasy robotniczej, a także jak zaniedbane zostały badania nad miejscem i rolą kultury robotniczej w kulturze narodowej.

O znacznym ożywieniu badań w związku z podejmowaniem nowej problematyki i rozwijaniem wcześniej podjętych zagadnień¹ możemy mówić w odniesieniu do lat 70-tych. Badania etnograficzne i historyczne nad kulturą robotniczą w Polsce pozostają jednak nieco w tyle w stosunku do podobnych badań prowadzonych w innych krajach socjalistycznych, głównie w NRD, Czechosłowacji i Związku Radzieckim².

¹ Interesujący projekt szeroko zakrojonych interdyscyplinarnych badań nad kulturą robotniczą przedstawił K. Żygulski w odniesieniu do Łodzi. Por. Żygulski, *Problematyka badań nad kulturą klasy robotniczej ze szczególnym uwzględnieniem Łodzi*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. 15: 1973, s. 13-26.

² Por. E. Pietraszek, *Etnograficzne badania kultury robotniczej*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. 15: 1973, s. 33-38 (oraz sprawozdanie z konferencji poświęconej kulturze robotniczej, która odbyła się w dn. 3-5 listopada 1980 w Karl-Marx-Stadt, w niniejszym tomie „Etnografii Polskiej”); por. także odpowiednie

Jedną z przyczyn takiego stanu rzeczy jest brak w naszym kraju ośrodka, który koordynowałby badania prowadzone indywidualnie lub przez nieduże zespoły badawcze np. w uniwersyteckich katedrach etnografii w Warszawie i Łodzi, Instytutach PAN (głównie przez Instytut Filozofii i Socjologii oraz Instytut Historii) oraz Instytucie Historii Uniwersytetu Warszawskiego. Inna przyczyna to stosunkowo jeszcze nieduża popularność interesującej nas problematyki w większości ośrodków.

W niniejszym artykule chciałbym wykazać, że mimo ograniczonej liczby badaczy, niedowładu w koordynacji badań, luk w podejmowanej problematyce oraz rozbieżności teoretyczno-metodologicznych dzielących etnografię, historię i socjologię, istnieje wcale niemała liczba interesujących i wartościowych prac. Duża część tych publikacji, a starałem się brać pod uwagę zarówno druki zwarte, wydawnictwa seryjne i artykuły pomieszczone w czasopismach fachowych, jak i niektóre niepublikowane prace doktorskie, już dziś może być użyteczna przy próbie tworzenia syntezy kultury robotniczej.

Moja propozycja przedstawienia rozwoju badań nad kulturą robotniczą wyniknęła z chęci unaocznienia aktualnego stanu dorobku etnografii na tym polu badań. Istotą zagadnienia jest tu ocena wkładu etnografii w poznanie kultury robotniczej. Chodzi bowiem o to, aby etnograficzne badania monograficzne i problemowo-tematyczne uzyskały wyższą rangę na gruncie humanistyki polskiej. Dla etnografii (etnologii lub antropologii kulturowej) kultura jest przecież podstawowym i zasadniczym przedmiotem badań³. W przeciwieństwie do socjologii kulturę pojmuje się w naukach etnologicznych w sposób niewartościujący a zarazem relatywistyczny i systemowy⁴. W badaniu konkretnej kultury, np. ludowej bądź robotniczej, etnografię interesuje przede wszystkim związek zachowań ludzkich w obrębie danej grupy z funkcjonowaniem w tej społeczności wzorów kulturowych i symboli, a przede wszystkim leżącego u ich podstaw systemu wartości i norm⁵. Kontynuacja i konsekwentne rozwijanie takiego podejścia w badaniu kultury robotniczej⁶ daje ogrom-

fragmenty artykułów o rozwoju etnografii Czechosłowacji, NRD i ZSRR zawarte w pracy pt. *Etnografija v stranach socjalizma*, Ju. V. Bromley [red.], Moskwa 1975.

³ Szerzej na ten temat w polskiej literaturze etnograficznej por. Z. Sokolewicz, *Wprowadzenie do etnologii*, Warszawa 1974; A. Waligórski, *Antropologiczna koncepcja człowieka*, Warszawa 1973, i in.

⁴ J. Burszta, *Etnograficzny punkt widzenia w badaniach nad rodziną*, [w:] *Metodologiczne problemy badań nad rodziną*, Z. Tyszką [red.], Poznań 1980, s. 63-64.

⁵ Burszta, *op. cit.*, s. 64; A. Flis, *Antropologiczna koncepcja grupy*, „Studia Socjologiczne”, nr 3 [74]: 1979, s. 51-53.

⁶ Dotychczas najszerzej o udziale etnografii w badaniach nad kulturą robotniczą pisali B. Matysiak-Polakowa i Pietraszek. Por. Matysiak-Polakowa, *Etnograficzna problematyka badań nad środowiskiem robotniczym Łodzi*, „Łódz-

na szansę całościowego i syntetycznego opisanie oraz zrozumienia istoty kultury klasy robotniczej jako jednego z największych fenomenów w dziejach najnowszych nie tylko naszego kraju.

Etnografowie nie mogą oczywiście poprzestać na własnych badaniach. Muszą oni ściślej współpracować zarówno z historykami badającymi dzieje społeczeństwa, kultury i obyczaju, jak i socjologami, szczególnie specjalistami takich zagadnień, jak praca, rodzina czy życie kulturalne. W przypadku badań etnograficzno-historycznych konieczne trzeba sięgnąć do archiwalnych źródeł masowych (akta: stanu cywilnego, notarialne, także wytworzone przez administrację ogólną — gmin i miast) oraz bogatej prasy. Natomiast w badaniach z pogranicza socjologii i etnografii muszą znaleźć uznanie (znacznie większe niż dotychczas) dokumenty współczesnego życia społecznego, pamiętniki i wspomnienia oraz inne materiały biograficzne.

W niniejszym artykule nie rozwijam szerzej zagadnienia różnic w podejściu teoretyczno-metodologicznym do kultury robotniczej jako wspólnego dla etnografii, socjologii oraz historii przedmiotu badań. Problem ten (poniżej tylko zasygnalizowany) godny jest niewątpliwie odrębnego opracowania. Aktualnie ważniejsze jest chyba uporządkowanie podstawowej literatury przedmiotu, wykazanie luk w tematyce badawczej oraz pokazanie dotychczasowych płaszczyzn współpracy dyscyplin humanistycznych w zakresie kultury robotniczej. Dokonanie takiej próby jest o tyle ułatwione, że mimo braku definicji kultury robotniczej (por. 3.1) funkcjonuje w środowiskach badawczych robocza koncepcja tej kultury, przyjmowana bez większych zastrzeżeń przez etnografów i znaczną część socjologów oraz historyków bliżej zainteresowanych tą problematyką⁷.

W artykule niniejszym chciałbym także, przy okazji, spojrzeć z pewnego dystansu na wyniki dawniejszych badań. Warto bowiem przypomnieć najwartościowsze opracowania powstałe przed 1939 rokiem, a także po 1945 r. do początku lat 60-tych. Dać to nam może asumpt do skonstatowania istnienia ciągłości bądź jej braku, w podejmowaniu konkretnych zagadnień dotyczących kultury robotniczej.

Proponowana poniżej systematyka prac, szczególnie tych powstałych w ciągu ostatnich kilkunastu lat, daje dość precyzyjne spojrzenie na zakres podejmowanej problematyki, na mocniejsze i słabsze ogniwa procesu badawczego.

kie *Studia Etnograficzne*", t. 6: 1964, s. 87-103; Pietraszek, *Etnograficzne badania...*, s. 27-32; tenże, *Problematyka kultury robotniczej a etnografia*, „Lud”, t. 50: 1965, cz. 2, s. 585-600.

⁷ Por. Z. Bauman, *Metodologiczne zagadnienia badań nad kulturą robotniczą*, „Studia Socjologiczne”, nr 1 [12]: 1964, s. 20-22; Pietraszek, *Etnograficzne badania...*, s. 29-30.

1. POCZĄTKI I ROZWÓJ BADAŃ NAD KULTURĄ ROBOTNICZĄ (OD SCHYLKU XIX WIEKU DO ROKU 1939)

Krótką analizę ważniejszych publikacji powstałych przed II wojną światową odnosimy do dwóch okresów: przełomu XIX i XX w. (do roku 1914) oraz dwudziestolecia międzywojennego (1918-1939). Okresy te różnią się między sobą nie tylko ze względu na oczywiste dla każdego podstawy ustrojowo-polityczne warunkujące istnienie Polski i narodu polskiego, ale także ze względu na charakter i poziom nauk humanistycznych. Ogólnie można stwierdzić, że przełom XIX i XX w. to okres „pierwocin” wielu kierunków badawczych nowoczesnej humanistyki, w tym także etnografii. Okres międzywojenny charakteryzuje się natomiast wieloma próbami bardziej kompleksowego badania rzeczywistości społecznej i kulturowej. Czy znajduje to potwierdzenie w odniesieniu do kultury robotniczej spróbuję odpowiedzieć poniżej.

1.1. Zainteresowania badawcze kulturą robotniczą pojawiają się w Polsce w latach 80-tych ubiegłego stulecia. Bez wątpienia prekursorami naukowego podejścia do problematyki sposobu życia i obyczajowości klasy robotniczej są etnografowie. Klasyczną już dziś pracą jest opracowanie S. Ciszewskiego *Lud rolniczo-górnictwa z okolic Sławkowa w powiecie olkuskim*⁸. Autor stworzył pełną, aczkolwiek dość statyczną w ujęciu, monografię grupy dwuzawodowej. Praca Ciszewskiego podzielona jest na dwie części. W pierwszej odnajdujemy ogólną charakterystykę grupy i środowiska jej bytowania, dalej stan kultury materialnej (ubiór, pożywienie itp.) oraz społecznej (język, obrzędy, gry i zabawy), wreszcie materiał folklorystyczny w postaci rozmaitych pieśni. W drugiej natomiast został ukazany przede wszystkim światopogląd grupy, szerzej rozwinięto wątki wierzeniowe, demonologiczne, opisano mądrości wiedzy ludowej (np. medycznej), a także zaprezentowano bogatą tradycję literatury ustnej w postaci podań, legend, gadek, anegdot i zagadek. Mimo wzorcowego charakteru praca Ciszewskiego przez wiele dziesiątków lat nie znalazła naśladowców na gruncie badań nad klasą robotniczą.

Druga połowa XIX w. to okres przekształcania się mas proletariackich w klasę robotniczą, a także okres narodzin kultury robotniczej. Badacze działający w owym okresie nie skorzystali z możliwości bliższego obserwowania nowej kultury znajdującej się niejako *in statu nascendi*. Powstało co prawda szereg interesujących prac, które dotyczyły przeważnie tylko problematyki warunków i standardu życia robotni-

⁸ S. Ciszewski, *Lud rolniczo-górnictwa z okolic Sławkowa w powiecie olkuskim*, Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej, Kraków 1886-1887, t. 10-11. W mniejszym zakresie kulturą proletariatu interesowali się też J. Lorentowicz i S. Cercha.

ków⁹. Dziś odczytujemy je na nowo i próbujemy wyzyskać dla badań nad materialną, a niekiedy i obyczajową stroną sposobu życia proletariatu.

1.2. Do najciekawszych opracowań wiążących się bliżej z problematyką kultury robotniczej należą prace ks. A. Wóycickiego, oparte na materiałach zgromadzonych przed 1914 r. oraz tuż po odzyskaniu niepodległości (lata 1918-1920). Przede wszystkim mam tu na myśli pracę pt. *Robotnik polski w życiu rodzinnym*¹⁰. Jest to ciekawe studium syntetyzujące zagadnienia kultury w aspekcie domowego i publicznego życia rodzin proletariackich. Strona faktograficzna dotycząca realiów życia robotników jest dość mocną stroną monografii mimo tego, że autorowi bardziej chodziło o pokazanie szeregu zjawisk niekorzystnych dla rozwoju rodziny robotniczej (niemoralność i nieobyczajność, patologia społeczna). A. Wóycicki zastosował w dużym stopniu metodę monograficznego badania rodzin zbliżoną do metody Le Playa i innych ekonomistów francuskich. Szeroko zostały wykorzystane materiały ankietowe zbierane nie tylko do celów ściśle naukowych, mniej już dziś dostępna literatura oraz dane statystyczne. Przykłady mające uzasadnić tezy autora pochodziły z terenu Warszawy, Łodzi, Żyrardowa, Zagłębia Dąbrowskiego, a także niektórych okręgów przemysłowych Galicji.

Opracowanie A. Wóycickiego, mimo swojego nowatorskiego charakteru — o rodzinie robotniczej nikt wcześniej tak szczegółowo nie pisał — przez kilkanaście lat nie znalazło żadnej kontynuacji. W okresie międzywojennym badania empiryczne na większą skalę rozwinięte zostały od końca lat 20-tych. A stało się to za sprawą i z inicjatywy powstałego w 1920 r. Instytutu Gospodarstwa Społecznego, z którym szczególnie po 1926 r. wiązało się wielu wybitnych uczonych, takich jak Ludwik Krzywicki czy Stefan Czarnowski. Jednym z głównych celów IGS-u było wszechstronne zbadanie struktury i poziomu życia poszczególnych grup klasy robotniczej, przy czym najbliżej zajęto się bezrobotnymi¹¹. W toku wieloletnich badań wypracowano metodę monograficzną (ankiety, dane statystyczne, pamiętniki). Gromadzono przede wszystkim materiały z pogranicza socjologii i ekonomii. Ogromna większość tych materiałów uległa zniszczeniu podczas wojny. Na szczęście pozostały liczne opracowania np. porównawczo ujmujące problematykę

⁹ Por. E. Strasburger, *Zur Entwicklung der Arbeitfrage im Koenigreich Polen*, Warszawa 1907; S. Górski, *Łódź społeczna*, Łódź 1904 (szczególnie rozdział *Fabryki*); E. Caspar, *Z przeszłości przemysłowej klasy robotniczej na Górnym Śląsku*, „*Ekonomista*”, z. 3: 1909; V. V. Sviatlovskij, *Fabričnyj rabočij*, Warszawa 1889; B. Waśniewski (K. Krzeczkowski), *Byt i warunki pracy robotników w przemyśle cukrowniczym Królestwa Polskiego*, Warszawa 1911, i in.

¹⁰ A. Wóycicki, *Robotnik polski w życiu rodzinnym. Monografia społeczna*, Warszawa 1922.

¹¹ *Warunki pracy i życia w Polsce międzywojennej w świetle badań społecznych*. Wybór i opracowanie D. Poliński, Warszawa 1980, s. 5-13.

warunków bytowych robotników w kilku okręgach przemysłowych¹², prezentujące wyniki badań ankietowych nad bezrobotnymi¹³, wreszcie antologie pamiętników robotniczych¹⁴. Poza tym w okresie 1918-1939 powstało sporo prac o klasie robotniczej (najczęściej do walki klasowej: o poprawę warunków materialnych, awans społeczny i kulturalny), które w pewnym zakresie wiązały się z problematyką życia kulturalnego czy obyczaju. Jeszcze bliżej natomiast mogą etnografów zainteresować drobniejsze prace dotyczące rozwoju instytucjonalnych form życia kulturalnego, artystycznego oraz oświaty robotników zamieszczane w popularnych kalendarzach (np. wydawanych przez PPS), czasopismach (głównie w ukazującej się przez zaledwie 2 lata „Kulturze Robotniczej”) i wielu wydawnictwach broszurowych. Nie będę bliżej przytaczał tego rodzaju prac, wskażę jedynie pomocne w tym względzie opracowanie bibliograficzne M. Trawińskiej¹⁵.

Okres międzywojenny nie przyniósł praktycznie żadnej syntezy kultury robotniczej, ani też obszerniejszych monografii, mimo znakomitych w tym względzie propozycji metodycznych S. Rychlińskiego¹⁶. Pojawiły się natomiast pewne propozycje teoretyczne dotyczące bezpośrednio kultury klasy robotniczej, z których na szczególną uwagę zasługują koncepcje S. Rudniańskiego¹⁷, S. Czarnowskiego¹⁸ i F. Grossa¹⁹. Prace tych autorów na temat kultury robotniczej są dobrze znane. Wielokrotnie w ciągu ostatnich lat omawiano te publikacje i nie ma chyba tutaj potrzeby bardziej szczegółowego powracania do tej problematyki²⁰. Niemniej należy stwierdzić, że ustalenia Czarnowskiego, Grossa czy Rudniańskiego są dla wielu badaczy nadal cenną wskazówką, oddziałującą niezwykle inspirująco np. przy próbach stworzenia definicji kultury robotniczej (por. 3.1).

¹² *Warunki życia robotniczego w Warszawie, Łodzi i Zagłębiu Dąbrowskim w świetle ankiet z 1927 r.*, Warszawa 1929.

¹³ H. Kraheńska, S. Pruss, *Życie bezrobotnych. Badania ankietowe*, Warszawa 1933; A. Minkowska, *Rodzina bezrobotna na podstawie ankiet*, Warszawa 1935.

¹⁴ *Pamiętniki bezrobotnych*, Warszawa 1933; Z. Mysiowski, F. Gross, *Robotnicy piszą. Pamiętniki robotników*, Kraków 1938.

¹⁵ M. Trawińska, *Stan badań nad klasą robotniczą w Polsce w latach 1900-1939*, [w:] *Studia nad rozwojem klasy robotniczej*, cz. 1, Łódź—Warszawa 1961, s. 19-104.

¹⁶ S. Rychliński, *Badania środowiska społecznego*, Warszawa 1932.

¹⁷ S. Rudniański (S. Runicz), *Walka o kulturę*, Warszawa 1923.

¹⁸ S. Czarnowski, *Powstanie nowej kultury (Wytwarzanie się kultury robotniczej)*, [w:] tenże, *Kultura*, Warszawa 1958, s. 67-79 (przedruk z „Wiedza i Życie”, R. 8: 1933, nr 7).

¹⁹ F. Gross, *Proletariat i kultura*, Kraków 1938.

²⁰ Por. m. in. Pietraszek, *Etnograficzne badania...*; D. Dobrowolska, *Z zagadnień kultury robotniczej*, „Studia Socjologiczne”, nr 3: 1967, s. 83-112.

2. OSIĄGNIĘCIA BADAŃ W OKRESIE OD ROKU 1945
DO KOŃCA LAT 60-TYCH

Zanim omówię bliżej wyniki najnowszych badań warto chyba przypomnieć w ogólnym zarysie podstawowe kierunki badań i najwartościowsze publikacje, jakie ukazały się w okresie powojennym do połowy lat 60-tych. Połowa lat 60-tych to cezura nieco umowna aczkolwiek możliwa do uzasadnienia. Wydaje się, że jest to okres przełomowy w powojennych badaniach nad kulturą robotniczą. Wtedy właśnie wykształca się metodologia badań nad strukturą i kulturą klasy robotniczej, szczególnie odczuwalne jest to w socjologii. W tym też czasie problematyka kultury robotniczej zdobywa sobie — jeśli można tak powiedzieć — znaczną popularność, w rezultacie następuje przejście do znacznie szerzej zakrojonych badań niż kilka lat wcześniej.

2.1. W latach 1945-1956 nie prowadzono w Polsce prawie żadnych oficjalnych badań nad kulturą robotniczą, która nie stała się na trwałe przedmiotem badań etnograficznych²¹ ani tym bardziej socjologicznych. Historycy natomiast rozwinęli na dużą skalę badania z zakresu genezy i rozwoju polskiej klasy robotniczej w XIX i początkach XX w. (T. Lepakowski, S. Kalabiński, I. Pietrzak-Pawłowska, N. Gąsiorowska, G. Missalowa i in.), przy czym problematyka kultury (obyczaju) nie była jeszcze brana pod uwagę. Jedynymi godnymi dziś naszej uwagi są studia nad tradycjami zawodowymi oraz plastyką i folklorem górniczym Górnego Śląska²².

2.2. Dopiero w 1956 r. K. Dobrowolski wykazał, że badanie kultury robotniczej jest jednym z głównych zadań stojących przed współczesną etnografią²³. Za tym ustaleniem nie zrobiono jednak następnego poważnego kroku, to znaczy nie stworzono szczegółowego programu badań w tym zakresie dla całej polskiej etnografii. Nie uczyniono tego zresztą do dziś i stąd większość ośrodków prowadziła w latach 60-tych i prowadzi nadal badania niezależnie od pozostałych. Inaczej sytuacja przedstawia się w socjologii. Specjaliści różnych dziedzin socjologicznych biorą od początku lat 60-tych udział w pracach Komitetu Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN, zajmując się między innymi problematyką współczesnej kultury robotniczej w takich ośrodkach przemysłowych, jak Zagłębie Miedziowe, Konin czy Bełchatów. Niezależnie od tego kierunku rozwijane były i są nadal badania indywidualne bądź zespołowe w ramach Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, a także w ośrodkach

²¹ Pietraszek, *Etnograficzne badania...*, s. 27.

²² M. in. w „Polskiej Sztuce Ludowej”; Por. także wcześniejsze prace M. Żywirskiej, J. Ligęzy i W. Mrozek (publikowane w końcu lat 50-tych).

²³ K. Dobrowolski, *Drogi rozwoju etnografii polskiej, jej obecne zadania, metody i związki z innymi naukami (rozważania dyskusyjne)*, „Etnografia Polska”, t. 1: 1958, s. 76-77.

pozawarszawskich, np. łódzkim, śląskim i in. Historycy zainteresowali się bliżej kulturą robotniczą stosunkowo późno i raczej na marginesie badań nad dziejami społeczeństwa polskiego XIX w. (Instytut Historii PAN). Należy też dodać, że problemy metodologiczne związane z procesem poznawania kultury robotniczej były w latach 1956-1965 stosunkowo rzadko dyskutowane w szerszych kręgach naukowców, bodaj najbardziej twórczo podczas konferencji w Warszawie w 1963 r.²⁴

Jedyną placówką powołaną przed rokiem 1965 wyłącznie do badań nad kulturą robotniczą był dwuosobowy zespół (kierowany przez K. Dobrowolskiego) istniejący w latach 1957-1971, w Katedrze Etnografii i Socjologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. W wyniku działalności tego skromnego pod względem liczby badaczy zespołu powstały przede wszystkim dwie obszerne i ciekawe prace z pogranicza etnografii, socjologii i historii²⁵. D. Dobrowolska i E. Pietraszek, stosując z dużym powodzeniem metodę integralną Dobrowolskiego, przedstawili w tych wzorcowych pod względem metodycznym i merytorycznym studiach panoramę przemian życia i pracy ludności robotniczej dwóch znacznych ośrodków górniczych. Szczególnie D. Dobrowolska rozwinęła zagadnienie genezy powstania kultury robotniczej oraz czynników kształtujących ten typ kultury w przeszłości²⁶. Warto dodać, że wymienione prace poprzedziło wydanie monografii tradycyjnej kultury górniczej Zagłębia Dąbrowskiego i Górnego Śląska²⁷.

W początkach lat 60-tych szerzej zakrojone badania próbują podejmować etnografowie ośrodka łódzkiego. Pierwszy etap tych badań to poznawanie pozostałości chłopskich tradycji w kulturze proletariatu włókienniczej Łodzi przełomu XIX i XX w., a także okresu międzywojennego²⁸. Ciekawsze rezultaty publikują A. Lipiński, I. Lechowa i J. P. Dekowski w „Łódzkich Studiach Etnograficznych” bądź Pracach i Materiałach Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi²⁹.

²⁴ Por. Bauman, op. cit., s. 19-34, także artykuły i sprawozdanie z dyskusji zamieszczone w „Studiach Socjologicznych”, nr 1: 1964.

²⁵ D. Dobrowolska, *Górnicy salinarni Wieliczki w latach 1880-1939. Studium historyczno-socjologiczne załogi robotniczej*, Kraków 1965; E. Pietraszek, *Wiejscy robotnicy kopalń i hut. Dynamika przemian społeczno-kulturowych w sierzańskim ośrodku górniczym w XIX i XX w.*, Kraków 1966.

²⁶ Por. D. Dobrowolska, *Górnicy salinarni w Wieliczce i ich kultura w latach 1880-1939*, „Etnografia Polska”, t. 1: 1958, s. 288-314.

²⁷ J. Ligęza, M. Żywirska, *Zarys kultury górniczej*, Katowice 1964.

²⁸ Matysiak-Polakowa, op. cit., s. 87-103.

²⁹ A. Lipiński, *Pozostałości kultury tradycyjnej w łódzkich rodzinach robotniczych*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. 7: 1965, s. 5-39; I. Lechowa, *Tradycyjne zwyczaje świąteczne w łódzkim środowisku robotniczym*, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Etnograficzna*, nr 11, Łódź 1967, s. 133-163; J. P. Dekowski, *Zwyczaje i obrzędy weselne łódzkich rodzin robotniczych*, tamże, s. 166-190, i in.

Zarysowującą się lukę w badaniu współczesnej kultury robotniczej z wolna zaczynają wypełniać socjolodzy³⁰. W latach 60-tych w socjologii wypracowano dwa podstawowe modele badań nad kulturą robotniczą ustroju socjalistycznego: a) model badań nad wolnym czasem robotników; b) model badań nad kulturą pracy robotników. Ogólnej problematyce tzw. czasu wolnego poświęcili swe prace przede wszystkim D. Czauderna, M. Ćwiakowski, J. Danecki, D. Dobrowolska, A. Kamiński, A. Kobus-Wojciechowska, A. Pawełczyńska, A. Siciński, Z. Skórzyński, K. Żygulski³¹. Większość wymienionych badaczy prowadziła badania empiryczne w konkretnych środowiskach. Wyniki tych badań zaczęto publikować w końcu lat 60-tych. Natomiast problematyką kultury pracy zajmowano się w mniejszym stopniu, tylko kilku autorów przedstawiło ciekawsze wyniki i propozycje, np. S. Kowalewska, E. Mazurkiewicz, M. Siemiński, Z. Sufin, a w pewnej mierze i K. Dobrowolski³². Należy zauważyć, że badania tego typu (na ogół prowadzone przez socjologów pracy) pozostają nadal w tyle za badaniami nad czasem wolnym. Ponadto pewna część badaczy nie zadowolila się przyjęciem tylko jednego z wymienionych modeli, proponując niejako wariant trzeci, tj. badania konkretnych środowisk społeczno-zawodowych w aspekcie zarówno czasu wolnego i kultury pracy, ale jako zasadniczy przedmiot badań obierając rodzinę robotniczą. Najcenniejsze prace tego typu opublikowali F. Adamski i W. Mrozek³³.

3. BADANIA NAJNOWSZE

3.1. Definicja kultury robotniczej. Mimo stale rosnącego zainteresowania kulturą robotniczą nie wypracowano do tej pory takiej jej definicji, która zadowalałaby na równi etnografów, socjologów i historyków. Przedmiot badań wydaje się być wspólny. Niemniej zauważamy, że historyka interesują przede wszystkim instytucje kulturalne, oświatowe bądź społeczne stworzone do działalności na rzecz klasy robotniczej w przeszłości. Socjolog natomiast skupia swą uwagę na badaniu kultury robotniczej głównie w oparciu o wspomniane modele — „wolnoczynowy” i „kultury pracy” (por. 2.2). Etnograf zaś stara się stosować w podejściu do problematyki kultury robotniczej koncepcje szerszego rozumienia kultury, nawiązując przy tym do osiągnięć i doświadczeń zdo-

³⁰ Por. J. Szczepański, *Założenia i zagadnienia badań nad klasą robotniczą*, „Studia Socjologiczne”, nr 1: 1964, s. 14-15.

³¹ W ciągu ostatnich kilku lat problematyka czasu wolnego stała się istotnym ogniwem w badaniach nad stylem życia społeczeństwa polskiego.

³² K. Dobrowolski, *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, Wrocław 1966.

³³ F. Adamski, *Hutnik i jego rodzina*, Katowice 1966; W. Mrozek, *Rodzina górnicza*, Katowice 1965.

bytych w badaniach nad kulturą ludową³⁴. Rozbieżności w podejmowaniu określonej problematyki badawczej, zarysowane tu w sposób oczywiście uproszczony, wynikają z odmienności tradycji badawczych, możliwości warsztatowych oraz różnic w pojmowaniu kultury w ramach poszczególnych nauk społeczno-humanistycznych. Na tej kanwie rozwijają się liczne dyskusje i polemiki prowadzące niekiedy do prób zniwelowania teoretycznych i metodologicznych rozbieżności. Problemowi temu, jak dotąd, poświęcono chyba za mało uwagi podczas oficjalnych spotkań konferencyjnych i poważnych sympozjów naukowych³⁵. Do ciekawszych prób zdefiniowania kultury robotniczej jako wspólnego przedmiotu badań kilku nauk humanistycznych należą propozycje D. Dobrowolskiej³⁶ i E. Pietraszka³⁷. Sformułowane przez nich „robocze” definicje, choć różnią się nieco między sobą, są przyjmowane bez większych zastrzeżeń przez ogół badaczy. Definicje te powstały na podstawie szczegółowej analizy propozycji wcześniejszych, np. F. Grossa³⁸, a także teoretycznych wyników prac wymienionych autorów. Niemniej dyskusje trwają nadal, niekiedy powraca się do propozycji dawniejszych³⁹ i wciąż wysuwa nowe⁴⁰.

Nie rozwijam w tym artykule rozważań nad problemem definicji kultury robotniczej, który wart jest sam w sobie zupełnie odrębnego i szczegółowego opracowania. Poprzestając na kilku ogólnych stwierdzeniach pragnę jedynie zaznaczyć, że mimo wspólnego przedmiotu badań zarówno etnografia, jak historia i socjologia interesują się w różnym stopniu podobnymi zagadnieniami kultury robotniczej. Systematyka tych

³⁴ Dla przykładu warto tu wspomnieć o próbie zastosowania bystroniowskiej koncepcji autorytetu na gruncie badań nad kulturą robotniczą, por. A. Kuczyńska-Skrzypek, *Kultura ludowa — kultura robotnicza* (mpis przygotowany do druku).

³⁵ Por. referaty i sprawozdanie z konferencji w kwartalniku „Kultura i Społeczeństwo”, t. 13: 1969, nr 3 i 4, także t. 15: 1973 „Łódzkich Studiów Etnograficznych”, w którym pomieszczono referaty z narady roboczej na temat kultury robotniczej (Łódź, marzec 1972). Aktualnie w druku znajdują się materiały z podobnych sesji, które odbyły się we wrześniu 1977 r. w Łodzi i w marcu 1979 r. w Żyrardowie.

³⁶ Dobrowolska, *Z zagadnień kultury...*, s. 83-112.

³⁷ Pietraszek, *Etnograficzne badania...*, s. 29-31; tenże, *Typy środowisk robotniczych a ich kulturowe zróżnicowanie*, „Kultura i Społeczeństwo”, t. 19: 1969, nr 4, s. 105-108.

³⁸ Gross, *Proletariat...*, s. 62-80.

³⁹ Por. S. Michalski, *Geneza kultury robotniczej i jej teoretyczne przesłanki w wersji Stefana Rudniańskiego*, „Kultura i Społeczeństwo”, t. 21: 1971, nr 1, s. 85-103.

⁴⁰ Ciekawa i zarazem mocno kontrowersyjna jest ostatnio propozycja E. Kaczyńskiej, która próbuje zastosować koncepcję „kultury ubóstwa” O. Lewisa w odniesieniu do kultury robotniczej ziem polskich w XIX w. (Spotkanie w ramach Zespołu Badań nad Kulturą Robotniczą Instytutu Historii Uniwersytetu Warszawskiego w początkach 1980 r.).

zagadnień nie jest łatwa do ustalenia. Podział na dziedziny dokonany poniżej określony jest w przeważającej mierze poprzez antropologiczne rozumienie kultury⁴¹, zatem bliższy będzie zapewne ujęciom etnograficznym, a w mniejszym stopniu socjologicznym.

3.2. Prace syntetyzujące wiedzę o kulturze robotniczej. Zanim omówimy prace tematyczne warto zapoznać się z postępami w opracowaniu syntez i monografii. Dotychczasowy stan badań nie pozwala, jak się wydaje, na przygotowanie pełnej syntezy dziejów kultury robotniczej w Polsce. Ostatnio podejmowane próby stworzenia syntezy mają przeważnie charakter popularnonaukowy. Najobszerniejsze i stosunkowo pełne jest aktualnie opracowanie W. L. Karwackiego pt. *Kultura i obyczaje robotników*⁴², które dotyczy okresu XIX i początków XX w. Autor charakteryzuje bliżej przenikanie różnorodnych elementów kulturowych, głównie wywodzących się z tradycji chłopskich, do środowisk robotniczych, wpływ procesów urbanizacyjnych na kulturę robotniczą, rozwój świadomości narodowej robotników, rolę literatury i piosenki w kształtowaniu się postaw społecznych klasy robotniczej, wreszcie kulturę polityczną proletariatu. Nie zapomina też o charakterystycznych formach życia towarzyskiego, o uczestnictwie robotników w życiu kulturalnym (teatr, początki kina) oraz o materialnych wytworach typowych dla środowisk robotniczych (odzież, mieszkanie). Praca Karwackiego, aczkolwiek nie wyczerpuje zupełnie problematyki kultury robotniczej, przedstawia dużą wartość poznawczą. Z drugiej strony zauważyć też trzeba, że większość uogólnień autor wyprowadził na podstawie analizy materiałów (bez podania źródeł) dotyczących łódzkiego okręgu przemysłowego, stosunkowo rzadko wykorzystując możliwości porównań z innymi ośrodkami.

Pewnych cech syntetyzującego spojrzenia na wiele zagadnień kultury robotniczej możemy dopatrzeć się w opublikowanym również niedawno dziele *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*⁴³. W pracy tej odnajdujemy krótką i dość ogólną zarazem charakterystykę sposobu urządzania wnętrz mieszkalnych, ubioru, pożywienia, wreszcie akcesoriów materialnych wiążących się z wypoczynkiem, zabawą i rodzajem się u schyłku XIX w. wśród robotników sportem.

Walory ogólniejszego spojrzenia na przemiany społeczno-obyczajowe proletariatu w okresie 1815-1864 odnajdujemy w artykule S. Kowalskiej-Glikman⁴⁴ zamieszczonym w bardzo interesującej pracy zbiorowej

⁴¹ Por. L. J. Luzbetak, *Kościół a kultura*, Warszawa 1972, s. 65-120, 325-329; A. Kłoskowska, *Kultura masowa*, Warszawa 1980, s. 21-42.

⁴² W. L. Karwacki, *Kultura i obyczaje robotników*, [w:] *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, t. 1, cz. 1, Warszawa 1974, s. 705-831, t. 1, cz. 3, Warszawa 1978, s. 707-884.

⁴³ *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*. Opracowanie zbiorowe pod redakcją W. Hensla i J. Pazdura, t. 5, Wrocław 1978; t. 6, Wrocław 1979.

⁴⁴ S. Kowalska-Glikman, *Robotnicy*. [w:] *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815-1864*, Wrocław 1979, s. 360-370.

dotyczącej całokształtu przemian społeczeństwa Królestwa Polskiego przed powstaniem styczniowym.

Aktualnie najbardziej dotkliwie odczuwalny jest brak syntezy współczesnej kultury robotniczej. Nieduże objętościowo artykuły drukowane w czasopismach społeczno-kulturalnych oraz niedawno opublikowana praca W. Loranca *Kultura i świat robotniczy*⁴⁵ nie zadowolają nas w tym względzie, są co najwyżej przyczynkami do przyszłej syntezy.

3.3. Ujęcia monograficzne. Przez opracowania monograficzne należy rozumieć przede wszystkim takie prace, w których autorzy zajmowali się opisem dawnej bądź teraźniejszej kultury konkretnego środowiska proletariackiego, grupy zawodowej, załogi fabrycznej itp.

Jak dotychczas żadna grupa zawodowa robotnicza związana z określoną branżą przemysłu nie posiada — w skali całego kraju — swojej pełnej monografii. Jeśli zawężymy wymagania do chronologii i zasięgu terytorialnego, to okazuje się, że tylko kultura włóknarzy łódzkich oraz wielkoprzemysłowej klasy robotniczej Górnego Śląska zyskały w ostatnich latach opracowania o charakterze monograficznym. Mam tu na myśli obszerne opracowanie *Włókniarze łódzcy*⁴⁶, a przede wszystkim ostatnio wydany pierwszy tom dziejów miasta Łodzi⁴⁷, w którym kilkunastu autorów dość szczegółowo omawia zagadnienia rodowodu i dróg rozwoju kultury i oświaty w Łodzi, dalej problematykę języka, zwyczaje i obyczaje związane z pracą, warunkami bytu, życiem rodzinnym, czasem wolnym, świętami itp., także szkolnictwo, rozwój społecznych stowarzyszeń kulturalno-oświatowych, życie literackie, prasę, ruch wydawniczy, działalność bibliotek, teatru, ruch muzyczny, plastykę oraz kulturę fizyczną. W ten sposób otrzymaliśmy monografię kultury miasta Łodzi (do roku 1918). Na tym tle możemy ocenić wartości tworzone i wnoszone do wspólnego dorobku społeczeństwa przez klasę robotniczą. Autorami pracy są wytrawni badacze Łodzi, szkoda tylko, że w ich gronie zabrakło W. L. Karwackiego. Część etnograficzna dotycząca kultury robotniczej to podsumowanie badań terenowych prowadzonych w latach 1957-1977⁴⁸. Przy opracowywaniu pozostałych zagadnień wykorzystano wiele wcześniejszych opracowań, liczne informatory drukowane związane z działalnością instytucji kulturalnych, a także bogatą XIX-wieczną prasę.

Na bliższą uwagę zasługuje też praca *Folklor robotniczej Łodzi*⁴⁹, która jest pokłosiem oryginalnego konkursu. Nie jest to opracowanie pełne, a to na skutek niekompletności materiałów konkursowych. Pewną wadą jest też i to, że nie podjęto próby przedstawienia zmian zachodzą-

⁴⁵ W. Lora nc, *Kultura i świat robotniczy*, Warszawa 1979.

⁴⁶ *Włókniarze łódzcy. Monografia*, Łódź 1966.

⁴⁷ *Łódź, dzieje miasta*, t. 1, do 1918 r., Łódź—Warszawa 1980.

⁴⁸ *Tamże*, s. 493-507 (opracowała B. K o p c z y ń s k a - J a w o r s k a).

⁴⁹ *Folklor robotniczej Łodzi. Pokłosie konkursu*, Łódź 1976.

cych w kulturze robotniczej w sposób bardziej dynamiczny, szczególnie że opisy dotyczą okresu od schyłku XIX w. do roku 1939.

Bardzo interesującą propozycją jest praca A. Gładysza o kulturze środowisk wielkoprzemysłowego proletariatu Górnego Śląska⁵⁰. Choć i tu zabrakło przedstawienia całokształtu kultury robotniczej, to jednak autor dokonał pewnego istotnego kroku naprzód w badaniach. Wykazał on istnienie wartości w dawnej kulturze robotniczej, które należałoby przywrócić i rozpowszechnić wśród społeczeństwa dzisiejszej konurbacji górnośląskiej.

Do udanych prac zaliczymy też opracowanie W. Bielickiego poświęcone kolejarzom⁵¹. Jest to monografia socjologiczna porównawczo ukazująca dwa współczesne środowiska osiedli kolejarskich (w Piastowie i Ostrołęce) poprzez pryzmat życia rodzinnego oraz uczestnictwa kulturalnego badanych rodzin. Autor rozwija też wątek teoretyczny próbując określić miejsce kolejarzy we współczesnej kulturze robotniczej.

Ponadto trzeba wymienić cały szereg monografii zakładów przemysłowych i ich załóg. Bodaj najwięcej takich opracowań powstało w odniesieniu do branży włókienniczej. W tej grupie na bliższą uwagę zasługują prace o Zakładach Żyrardowskich w XIX i na początku XX w.⁵² W monografiach tych odnajdujemy stosunkowo wiele danych o standardzie życiowym robotników (budżety rodzinne, pożywienie), warunkach mieszkaniowych, stosunkach między podwładnymi i przełożonymi w pracy. Nie brak też bliższych informacji o tzw. zapleczu socjalnym i kulturalnym stworzonym przez właścicieli fabryki dla załogi. Autorzy pominęli jednakże (lub uwzględnili w małym stopniu) szereg innych ważkich zagadnień, takich jak rodzina, współżycie zbiorowości, rozrywki, zwyczaje doroczne i rodzinne itp. Luk tych nie wypełniła niestety wydana ostatnio monografia dziejów Żyrardowa⁵³.

Poważne osiągnięcia na polu monografistyki zakładów przemysłowych notują od kilkunastu lat socjolodzy. Szczególnie cenne są opracowania dotyczące fabryk i ich załóg w Polsce południowej. Inicjatorem i kierownikiem wielu z tych badań był K. Dobrowolski. Z ciekawszych prac obejmujących swym zakresem kulturę robotniczą warto wymienić wieloczęściową monografię klasy robotniczej Nowej Huty⁵⁴ oraz opra-

⁵⁰ A. Gładysz, *Kultura środowisk wielkoprzemysłowych*, Katowice 1975.

⁵¹ W. Bielicki, *Kolejarze. Rodzina, zawód, kultura*, Warszawa 1974.

⁵² J. Kazimierski, *Dzieje Zakładów Żyrardowskich i ich załogi w latach 1829-1885*, Warszawa 1979 (praca doktorska, mpis, Instytut Historii PAN); K. Zwoiliński, *Zakłady Żyrardowskie w latach 1885-1915*, Warszawa 1979 (opublikowana praca doktorska).

⁵³ *Żyrardów 1829-1945*. Praca zbiorowa pod redakcją I. Pietrzak-Pawłowskiej, Warszawa 1980.

⁵⁴ A. Stojak, *Studia nad załogą Huty im. Lenina*, Wrocław 1967; R. Siemińska, *Nowe życie w nowym mieście*, Warszawa 1969, i in.

cowanie dotyczące załogi Huty Aluminium w Skawinie⁵⁵. Etnografów zaś bliżej powinna zainteresować rozprawa I. Hutki o załodze ZUT Zgoda⁵⁶. Jest to zwarta i stosunkowo pełna monografia życia społecznego i kultury materialnej środowiska robotniczego uformowanego w osadzie Zgoda wokół pobliskiej huty. Praca dotyczy głównie okresu międzywojennego. Z punktu widzenia badań nad obyczajem klasy robotniczej praca ta wnosi więcej wartościowego materiału niż wymienione wyżej opracowania o Nowej Hucie czy Skawinie, w których więcej uwagi poświęcono formom zinstytucjonalizowanego życia kulturalnego.

Mówiąc o monografiach kultury robotniczej różnych środowisk czy grup zawodowych powinniśmy pamiętać o ludności dwuzawodowej, np. chłopach-robotnikach, a także o robotnikach, którzy w niektórych rejonach kraju zdominowali osadnictwo typu wiejskiego. W pierwszym przypadku ograniczymy się do stwierdzenia stanu poważnego zaawansowania badań socjo-ekonomicznych i etnograficznych, przy czym nie ma tu chyba potrzeby cytowania ogólnie znanych najcenniejszych publikacji. W drugim przypadku sytuacja jest diametralnie odmienna. Aktualnie dysponujemy zaledwie jedną wartościową pozycją, tj. opracowaniem E. Pietraszka *Wieś robotnicza*⁵⁷, w którym dość szeroko przedstawiono socjologiczną i po części etnograficzną problematykę życia robotników na wsi. Autor oprócz literatury wykorzystał interesujące materiały z badań w rejonie Krakowa.

3.4. Ujęcia tematyczno-problemowe. *P r a c a z a w o d o w a* (zarobkowa) zajmuje nadal bardzo ważne miejsce w życiu klasy robotniczej. Odgrywa pierwszorzędą rolę nie tylko w kształtowaniu jednostek, ich postaw i aspiracji, ale także waży na rozwoju rodziny, wreszcie spełnia szereg ogólniejszych funkcji, np. kulturotwórczych. Ma też istotny wpływ na kształtowanie się systemu wartości przyjmowanego przez ogół klasy robotniczej. Praca będąca do niedawna prawie wyłącznym przedmiotem badań ekonomii, psychologii czy ergonomii budzi coraz żywsze zainteresowanie w socjologii. Wiele też wskazuje i na to, że coraz bliżej tej dziedziny kultury jest i etnografia⁵⁸.

Z osiągnięć badawczych w zakresie zagadnień pracy i zawodu w ostatnich latach na szczególniejszą uwagę zasługują prace D. Dobro-

⁵⁵ *Studia nad załogą Huty Aluminium w Skawinie*. Praca zbiorowa pod redakcją K. Dobrowolskiego, Wrocław 1969.

⁵⁶ I. Hutka, *Środowisko robotników fabrycznych Huty Zgoda obecnie ZUT Zgoda*, [w:] *Materiały do historii załóg fabrycznych w Polsce Południowej*, Wrocław 1966, s. 7-70.

⁵⁷ E. Pietraszek, *Wieś robotnicza. Zarys problematyki socjologicznej*, Wrocław 1969.

⁵⁸ Por. A. Zadrożyńska, *Homo faber — homo ludens*, (Warszawa 1980, mpis autorki).

wolskiej. Przypominając tylko tytuł jej wcześniejszej publikacji⁵⁹ skupię się na bliższym przedstawieniu ostatniej książki tej autorki pt. *Praca w życiu człowieka*⁶⁰. Dobrowolska dość wszechstronnie charakteryzuje rolę pracy w życiu współczesnego Polaka odwołując się do wyników własnych badań prowadzonych głównie w środowiskach robotniczych, a także wykorzystując syntetyzujące rzeczywistość wyniki prac innych badaczy. W swojej pracy Dobrowolska przedstawiła wiele ciekawych i udokumentowanych tez (np. na podstawie materiałów pamiętnikarskich) odnoszących się do takich zagadnień, jak droga do zawodu, miejsce pracy zawodowej w systemie wartości jednostki, praca zawodowa a środowisko społeczne, kultura i etyka zawodowa, praca a styl życia, i wiele innych. Zagadnienie roli pracy w rozwoju kultury robotniczej nie zostało wyodrębnione w wyraźny sposób, nie mniej znalazło — jak sądzę — właściwe odbicie dzięki stosowanym przez Dobrowolską licznym porównaniom stosunku do pracy różnych grup zawodowych.

Inne publikacje, które warto byłoby wymienić, wiążą się ściśle z bardziej zawężonym przedmiotem badań, określanym przez socjologów mianem kultury pracy. Jest to termin może niezbyt adekwatny i budzi on liczne kontrowersje, chociażby ze względu na to, że w naukach humanistyczno-społecznych funkcjonuje wiele, często w sposób istotnie różniących się, definicji kultury. Dość powiedzieć, że nie ma też ogólnej przyjmowanej definicji kultury pracy⁶¹. Na użytek niniejszego artykułu przyjmuję, że w tej części interesują mnie te opracowania, w których znajdują odbicie wszelkie kulturowe aspekty procesu pracy, szczególnie wśród robotników.

Do ciekawszych propozycji w tej dziedzinie należą publikacje B. Gołębiowskiego⁶². Zasadniczo nawiązuje w nich autor do podstawowych tradycji obyczaju zawodowego górników⁶³, szeroko korzystając z opublikowanych po wojnie zbiorów pamiętników⁶⁴. Istotną cechą dociekań B. Gołębiowskiego jest próba przedstawienia najważniejszych zmian dokonujących się w obyczaju zawodowym (przygotowanie do zawodu, przyjęcie do społeczności górniczej, współżycie między górnikami jako towarzyszami pracy) w aspekcie zachodzących przewartościowań i do-

⁵⁹ D. Dobrowolska, *Studia nad znaczeniem pracy dla człowieka*, Warszawa 1974.

⁶⁰ D. Dobrowolska, *Praca w życiu człowieka*, Warszawa 1980.

⁶¹ Por. Z. A. Zechowski, *Kultura pracy — pojęcie i podstawowe problemy*, „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny”, z. 4: 1974, s. 77-90; Dobrowolska, *Praca w życiu...*, s. 171-180; *Kształtowanie postaw zawodowych. Wybrane zagadnienia kultury pracy*, S. Kowalska [red.], Wrocław 1964, s. 11 n.

⁶² M. in. B. Gołębiowski, *Biografie zawodowe i kultura pracy górników*, „Kultura i Społeczeństwo”, t. 16: 1972, nr 1, s. 29-42.

⁶³ Por. Ligęza, Żywirska, *Zarys kultury...*, s. 149-162.

⁶⁴ Por. *Życiorysy górników*, M. Żywirska [oprac.], Katowice 1949; *Pamiętniki górników*, B. Gołębiowski [red.], Katowice 1973.

konującego się znacznego awansu społeczno-zawodowego górników w warunkach ustroju socjalistycznego⁶⁵.

Inni badacze na ogół w mniejszym stopniu zajmowali się podobną problematyką. Na bliższą uwagę etnografów zasługują jeszcze np. studia nad konkretnymi załogami zakładów przemysłowych (por. 3.3), z których inspirująco może oddziaływać na badaczy obyczaju zawodowego artykuł G. Pomian poświęcony funkcjonowaniu wzorów zachowań podczas pracy w społeczności robotników dużego zakładu przemysłowego⁶⁶.

Trzeba także stwierdzić, że badania nad problematyką tzw. kultury pracy w aspekcie historycznym podejmowane są rzadko. Jak się wydaje, jedyną godną większej uwagi publikacją tego rodzaju, jaka pojawiła się w ostatnich latach, jest artykuł J. Żarnowskiego poświęcony zagadnieniom pracy robotników w okresie międzywojennym⁶⁷. Autor wykorzystał takie materiały, jak drukowane pamiętniki (por. 1.2) oraz sprawozdania Komisji Ankietowej IGS-u. Artykuł jest bez wątpienia ciekawą próbą ukazania roli pracy w kulturze robotniczej okresu 1918-1939, osobiście w czasach narastającego bezrobocia.

Zagadnienie szeroko pojmowanego życia rodzinnego należy niewątpliwie do grupy najlepiej zbadanych, szczególnie w odniesieniu do współczesności. Istnieje ponad 600 znaczących prac poświęconych małżeństwu, rozwojowi rodziny, społecznej pozycji kobiety itp.⁶⁸ Do ciekawszych i obszerniejszych prac w tym zakresie zaliczymy zbiorowe opracowanie *Przemiany rodziny polskiej*⁶⁹, w którym ujęto problematykę rodziny w wielu aspektach — historycznym, socjologicznym, demograficznym, a także literackim. Z innych opracowań ogólniejszych uwzględniających w większym stopniu zagadnienia współczesnej rodziny robotniczej warto wymienić prace A. Kłoskowskiej⁷⁰, J. Komorowskiej⁷¹ oraz F. Adamskiego⁷².

⁶⁵ Podobnej analizy dokonał tenże badacz w odniesieniu do ludności dwuzawodowej, por. B. Gołębiowski, *Kultura pracy i kultura społeczna chłopów-robotników w świetle ich pamiętników*, „Kultura i Społeczeństwo”, t. 17: 1973, nr 1, s. 149-160.

⁶⁶ W zbiorze pt. *Z zagadnień kultury pracy robotników przemysłowych*, Warszawa 1969.

⁶⁷ J. Żarnowski, *Kultura pracy klasy robotniczej w Polsce okresu międzywojennego, Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, t. 8, Warszawa 1978, s. 268-291.

⁶⁸ Obszerne bibliografie zawiera większość prac monograficznych poświęconych rodzinie. Problematykę najnowszych badań syntetycznie przedstawiła niedawno A. Rodzewicz w przeglądzie pt. *Tematyka badań nad rodziną prowadzonych w Polsce w latach 1975-1979*, „Problemy rodziny”, nr 6: 1979, s. 60-66.

⁶⁹ *Przemiany rodziny polskiej*, J. Komorowska [red.], Warszawa 1975.

⁷⁰ A. Kłoskowska, *Rodzina w Polsce Ludowej*, Warszawa 1965.

⁷¹ J. Komorowska, *Rodzina wielkomiejska*, [w:] *Socjologiczne zagadnienia stolicy i aglomeracji*, Warszawa 1969.

⁷² F. Adamski, *Modele małżeństwa i rodziny a kultura masowa*, Warszawa 1970.

Wśród stosunkowo nielicznych jeszcze badań historycznych na bliższą uwagę zasługują studia A. Żarnowskiej⁷³, przeprowadzone w odniesieniu do proletariatu wielkoprzemysłowego Warszawy i niektórych innych środowisk (np. Żyrardowa) z przełomu XIX i XX w. Określając ogólne cechy strukturalne rodzin autorka posłużyła się głównie drukowanymi rosyjskimi źródłami statystycznymi. Problematyka rodziny weszła także w zakres nowatorskiej pod względem metody pracy S. Kowalskiej-Glikman⁷⁴, poświęconej w głównej mierze zagadnieniu ruchliwości społeczno-zawodowej różnych warstw społeczeństwa Warszawy w połowie ubiegłego stulecia. Natomiast ogólne cechy rozwoju rodziny robotniczej w tymże stuleciu określili w swoich pracach Z. Tyszka⁷⁵ oraz Z. Jabłonowska⁷⁶.

Znacznie pełniej opracowano problematykę rodziny robotniczej dla okresu powojennego. Szczególnie poważnym dorobkiem poszczycić się może Z. Tyszka. Badacz ten posługując się technikami typowo socjologicznymi poznał od strony struktur i funkcji rodziny robotnicze Poznań⁷⁷ i Konina⁷⁸. W rezultacie tychże badań oraz analizy obszernej literatury przedmiotu autor ten stworzył cenną syntezę pt. *Rodziny robotnicze w Polsce*⁷⁹, przedstawiając niemal cały wachlarz socjologicznych zagadnień. Można tu wspomnieć i o innych wcześniejszych pracach ogólnie charakteryzujących typy rodzin robotniczych⁸⁰.

Nie bez znaczenia są studia nad wybranymi problemami życia rodzinnego. I tak, coraz lepiej rozwijają się badania nad zawieraniem małżeństw robotniczych⁸¹, nad kontaktami sąsiedzko-towarzyskimi rodzin

⁷³ A. Żarnowska, *Status rodzinny robotników przemysłowych Warszawy u schyłku XIX w.*, [w:] *Warszawa popowstaniowa 1864-1918*, z. 2, „Studia Warszawskie”, t. 2, Warszawa 1969, s. 5-44; tejże, *O sytuacji rodzinnej wielkoprzemysłowego proletariatu Warszawy na przełomie stuleci*, [w:] *Wielkie zakłady przemysłowe Warszawy*, Warszawa 1978, s. 333-341; tejże, *Rodzina i status rodzinny robotników przemysłu i rzemiosła Królestwa Polskiego u schyłku XIX w.*, *Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, t. 2, Warszawa 1971, s. 47-78.

⁷⁴ S. Kowalska-Glikman, *Ruchliwość społeczna i zawodowa mieszkańców Warszawy w latach 1845-1861*, Wrocław 1971.

⁷⁵ Z. Tyszka, *Socjologia rodziny*, Warszawa 1979, s. 100-109.

⁷⁶ Z. Jabłonowska, *Rodzina w XIX i na początku XX w.*, [w:] *Przemiany rodziny...*, s. 52-74.

⁷⁷ Z. Tyszka, *Zmiany w strukturze rodziny robotniczej*, „Studia Socjologiczne”, nr 4: 1967, s. 201-226.

⁷⁸ Z. Tyszka, *Przeobrażenia rodziny robotniczej w warunkach uprzemysłowienia i urbanizacji*, Warszawa 1970; tenże, *Badania nad rodziną robotniczą w uprzemysławianym rejonie konińskim*, *Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych*, nr 65: 1976, s. 226-236.

⁷⁹ Z. Tyszka, *Rodziny robotnicze w Polsce*, Warszawa 1977.

⁸⁰ A. Dodziuk-Lityńska, D. Markowska, *Rodzina w miastach polskich*, Wrocław 1971.

⁸¹ Np. B. Łobodzińska, *Małżeństwo w mieście*, Warszawa 1970; W. Warywoda-Kruszyńska, *Małżeństwa a struktura społeczna*, Wrocław 1974, i in.

robotniczych⁸², a także ich życiem odświeżonym⁸³. Pojawiają się też prace dotyczące rodzin o jednolitym profilu zawodowym, zarówno tych związanych z pracą w przemyśle⁸⁴, jak i poza nim⁸⁵.

Badania nad kulturą materialną robotników przedstawiają pewien problem metodologiczny wynikający z faktu niemal całkowitego braku własnej wytwórczości. Robotnicy bowiem korzystają w najszerszym zakresie z produkcji masowej wyrobów standardowych. Oczywiście produkcji tej dokonują sami robotnicy, i to z myślą o zaspokajaniu potrzeb całego społeczeństwa. Mimo standaryzacji i masowości w sferze kultury materialnej, humanistów mogą bliżej interesować psychospołeczne aspekty tej problematyki, np. aspiracje, upodobania, mody i zwyczaje robotników odnoszące się do ubioru, urządzania wnętrz mieszkalnych, a także realizowany styl konsumpcji pożywienia czy innych dóbr o charakterze materialnym.

Jak się okazuje, prac ściśle etnograficznych w zakresie kultury materialnej robotników mamy niezmiernie mało. Na bliższą uwagę zasługują artykuły E. Władykowej⁸⁶ i A. Kuczyńskiej-Skrzypek⁸⁷ poświęcone problematyce urządzenia wnętrz mieszkań robotniczych w Łodzi i Żyrardowie na przełomie XIX i XX w. Badania tego typu dotyczące współczesności są nadal w fazie początkowej⁸⁸.

W zakresie badań nad odzieżą robotniczą sytuacja też nie jest lepsza. Do ciekawych zaliczyć możemy artykuł G. Woźniczko-Baranowskiej⁸⁹ o ubiorze klasy robotniczej II połowy XIX w. Najgorzej przedstawia się sytuacja na polu badań nad przemianami wzorów konsumpcji pożywienia. Współcześnie zagadnienie to wiąże się na ogół z badaniem budżetów rodzinnych i ujmuje w sposób statystyczny. Wpływające stąd opracowa-

⁸² K. Szwaja, *Przemiany życia społecznego rodzin robotniczych w wielkim mieście*, [w:] *Studia nad organizacją życia społecznego w wielkim mieście*, Warszawa 1973.

⁸³ J. Komorowska, *Spółeczne zróżnicowanie i typologia świątecznej kultury rodziny*, „Kultura i Społeczeństwo”, t. 23: 1979, nr 1/2, s. 189-202, i in. artykuły tej autorki.

⁸⁴ B. Gołębiowski, *Rodzina górnicza*, „Odra”, nr 1: 1972.

⁸⁵ Np. L. Masiukiewicz, *Rodzina robotnicza państwowych gospodarstw rolnych*, „Rocznik Słupski”, 1979, s. 100-112.

⁸⁶ E. Władykowa, *Mieszkanie łódzkich robotników*, [w:] *Folklor robotniczy...*, s. 13-29.

⁸⁷ A. Kuczyńska-Skrzypek, *Urządzenie mieszkań rodzin robotniczych Żyrardowa w końcu XIX i na początku XX w.*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 32: 1978, nr 1, s. 43-50.

⁸⁸ Por. A. Rębowska-Sowina, *Organizacja życia i sposobu użytkowania mieszkania jako wskaźnik zurbanizowania rodzin robotniczych pochodzenia napływowego*, Kraków 1970 (mpis powiel.); W. Malicka, *Mieszkanie — formy przestrzenne i aspekty społeczne* [w:] *Przemiany rodziny...*, s. 175-198.

⁸⁹ G. Woźniczko-Baranowska, *Przemiany w sposobie ubierania się robotników większych ośrodków miejskich Królestwa Polskiego w latach 1864-1900*, *Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, t. 6, Warszawa 1974, s. 119-133.

nia ekonomiczne nie posłużyły jednak, jak dotąd, rozwinięciu poszukiwań etnograficznych w odniesieniu do stylu konsumpcji w obrębie środowisk robotniczych. Stosunkowo rzadko problematyka ta jest uwzględniana w monografiach załóg fabrycznych⁹⁰.

Temat współżycia zbiorowości, w odniesieniu do klasy robotniczej funkcjonującej w ramach bardzo wielu społeczeństw, należy wciąż do zbyt słabo zbadanych. Tylko niektórzy badacze w ramach obszerniejszych monografii załóg bądź zbiorowości robotniczych innego rodzaju, a także w powiązaniu z innymi zagadnieniami (rodzina, czas wolny), podejmowali problematykę więzi społecznej stosunków sąsiedzkich i kontaktów towarzyskich, integracji społecznej⁹¹. Jest to niewątpliwie tematyka trudna obecnie do pełniejszego ujęcia w badaniach historycznych (ograniczenia bazy źródłowej) czy nawet etnograficzno-historycznych. Nie mniej są tu ogromne szanse rozwoju tego typu badań w odniesieniu do współczesności, chociażby na bazie dotychczasowych znacznych osiągnięć w procesie poznania wiejskich społeczności lokalnych.

Badania nad uczestnictwem kulturalnym robotników są systematycznie rozwijane od kilkunastu lat przez liczne grono socjologów kultury i kilku historyków. Pewne zagadnienia nie są obce i etnografom (rozrywki, gry i zabawy itp.). Całość tej problematyki mieści się w bardzo popularnym od lat nurcie badań nad tzw. czasem wolnym (por. 2.2). Współcześnie spojrzenie na uczestnictwo robotników w kulturze komplikuje się na skutek dynamicznego rozwoju „trzeciego układu kultury”, czyli kultury masowej⁹².

Do ciekawszych prac empirycznych poświęconych badaniu wzorów wykorzystania czasu wolnego, kształtowaniu się aspiracji, dążeń w zakresie uczestnictwa kulturalnego należą w ostatnich latach studia D. Czauderna⁹³ nad środowiskami wielkoprzemysłowej klasy robotniczej Górnego Śląska oraz P. Skerisa⁹⁴ o mieszkańcach robotniczego osiedla w Lublinie. Obie te prace powstały na podstawie badań ankietowych w kilkuset wybranych rodzinach na przełomie lat 60- i 70-tych. Natomiast problematyka potrzeb i aspiracji kulturalnych robotników, od lat

⁹⁰ Przykładem mogą być w tym względzie fragmenty pracy Zwolińskiego, *Zakłady Zyrardowskie...*, s. 144-152. Autor starał się dość dokładnie opisać standard życia robotników na tle ówczesnych płac i cen. Niektóre ustalenia wymagają jednakże weryfikacji ze strony etnografów.

⁹¹ Np. Hutka, *op. cit.*; Pietraszek, *Wieś robotnicza*, i in. monografie (por. 3. 3).

⁹² A. Kłoskowska, *Społeczne ramy kultury*, Warszawa 1972; tejże, *Kultura masowa...*

⁹³ D. Czauderna, *Czas wolny, jego struktura, funkcja i wykorzystanie w środowisku robotniczym*, Katowice 1973.

⁹⁴ P. Skeris, *Wzory wykorzystania czasu wolnego i uczestnictwo w kulturze w nowym wielkomiejskim osiedlu robotniczym*, „Kultura i Społeczeństwo”, t. 17: 1973, nr 3, s. 151-164.

zresztą postulowana⁹⁵, nadal nie doczekała się szczegółowych opracowań. Patrząc na zagadnienie czasu wolnego z nieco innej strony warto zauważyć niektóre prace omawiające czynniki, które ograniczają możliwości wykorzystania czasu wolnego na aktywne bądź nawet bierne uczestnictwo kulturalne, w zależności od charakteru pracy⁹⁶ bądź też innych barier⁹⁷.

Bodaj najobszerniejsze opracowanie z zakresu uczestnictwa kulturalnego poświęcono włókniarzom⁹⁸. Praca *Aktywność kulturalna włókniarzy* to zbiór kilkunastu artykułów, w których autorzy przedstawili w wielu aspektach (pedagogicznym, zawodowym, społecznym i in. organizację i zasięg pracy kulturalno-oświatowej we współczesnym zakładzie przemysłowym, a dla porównania z przeszłością także rozwój życia kulturalnego w początkach naszego stulecia⁹⁹. Ponadto związane ujęcia podobnych zagadnień przedstawiono we wspomnianej już monografii *Włókniarze łódzcy*¹⁰⁰. W miarę całościowo starano się też obserwować życie kulturalne w innych rejonach kraju, np. na Górnym Śląsku, w Nowej Hucie, Skawinie, także Szczecinie. Do ciekawszych prac, opartych najczęściej na wynikach badań ankietowo-kwestionariuszowych, należą szczegółowe studia T. Goban-Klasa¹⁰¹ i A. Gładysza¹⁰², a także opracowanie, które powstało pod kierunkiem K. Żygulskiego¹⁰³. Istnieje też sporo publikacji prezentujących wyniki badań sondażowych¹⁰⁴, które w przeszłości miały

⁹⁵ A. Kłoskowska, *Zagadnienia potrzeb i aspiracji kulturalnych środowisk robotniczych*, „Kultura i Społeczeństwo”, t. 13: 1969, nr 3, s. 73-84.

⁹⁶ S. Kowalewska, *Charakter pracy robotników przemysłowych a uczestnictwo w kulturze*, [w:] *Społeczne problemy pracy i produkcji*, Warszawa 1970.

⁹⁷ Z. Bokszański, *Młodzi robotnicy a awans kulturalny*, Warszawa 1976.

⁹⁸ *Aktywność kulturalna włókniarzy*. Praca zbiorowa pod red. A. Kamińskiego i J. Marcza, Łódź 1969.

⁹⁹ Tamże: I. Machnicka, *Potrzeby kulturalno-oświatowe włókniarzy na tle ich czasu wolnego*, s. 217-242; B. Butrymowicz, *Potrzeby kulturalne włókniarzy rencistów*, s. 243-277; W. L. Karwacki, *Z tradycji pracy kulturalno-oświatowej łódzkich związków zawodowych*, s. 279-322, i in.

¹⁰⁰ W. L. Karwacki, *Z zagadnień kultury i oświaty robotniczej w Łodzi w latach 1905-1939*, [w:] *Włókniarze...*, s. 158-168; A. Kamiński, *Zagadnienie czasu wolnego ludzi pracy na przykładzie społeczności włóknarskiej*, tamże, s. 463-476.

¹⁰¹ T. Goban-Klasa, *Młodzi robotnicy Nowej Huty jako odbiorcy i współtwórcy kultury*, Wrocław 1971; tenże, *Organizacja życia kulturalnego załogi Huty Aluminium w Skawinie*, [w:] *Studia nad załogą Huty Aluminium...*, s. 233-255.

¹⁰² A. Gładysz, *Problemy życia kulturalnego robotników*, [w:] *Klasa robotnicza województwa katowickiego w ćwierćwieczu Polski Ludowej*, Katowice 1972, s. 210-256.

¹⁰³ *Życie kulturalne robotników wielkiego przedsiębiorstwa przemysłowego*. Praca zbiorowa pod red. K. Żygulskiego, Wrocław 1971.

¹⁰⁴ Np. T. Wojtowicz, *Formy aktywności kulturalnej załogi Zakładów im. G. Dymitrowa w Warszawie*, Warszawa 1969, a także drobniejsze studia dot. ZM Ursus (A. Roszczyk) czy Mera-Zsm (M. Śmietanko) zamieszczone w pracy p. *Wielkie zakłady przemysłowe...*, s. 691-701, 753-758.

spełniać rolę raportów pomocnych przy planowaniu działalności kulturalno-oświatowej w zakładach przemysłowych.

Prace etnografów i historyków, odnoszące się do dawniejszych form życia kulturalnego w środowiskach robotniczych, koncentrują się na wybranych zagadnieniach. Stosunkowo dobrze zbadano już rozwój czytelnictwa¹⁰⁵, coraz lepsze wyniki przynoszą też studia nad kontaktami robotników z teatrem¹⁰⁶, także ze sportem, rekreacją i turystyką¹⁰⁷. Szerze odbicie w monografiach załóg (por. 3.3) i niektórych opracowaniach na temat obyczajowości społeczeństwa polskiego w XIX i XX w. znajduje też problematyka kultury ludycznej¹⁰⁸.

Problematyka z w y c z a j ó w i o b r z ę d ó w (szczególnie rodzinnych i dorocznych) funkcjonujących w środowiskach robotniczych najżywiej interesuje etnografię. W tej sferze życia klasy robotniczej od dawna doszukiwano się najtrwalszych pozostałości chłopskiej tradycji. Niewątpliwie najbardziej zaawansowane są obecnie badania nad obrzędami włóknarzy łódzkich¹⁰⁹, a ostatnio i żyrdowskich¹¹⁰. Kontynuowane są też badania wśród górników¹¹¹. W pracach tych najwięcej miejsca poświęca się zazwyczaj obrzędowi weselnym i najważniejszym świętom dorocznym (Boże Narodzenie, Wielkanoc). Badaczy interesuje również problematyka zachowania treści wierzeniowych o podłożu ludowo-religijnym¹¹². Zaniedbane są natomiast wyraźnie badania nad religijnością klasy robotniczej.

Zupełnie dobrze rozwijają się badania nad obrzędowością świecką funkcjonującą współcześnie, chociaż chyba w zbyt małym stopniu objęto

¹⁰⁵ J. Krajewska, *Z dziejów oświaty robotniczej. Biblioteki robotnicze w Królestwie Polskim w latach 1870-1914, Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, t. 5, Warszawa 1975, s. 180-209; tejże, *Czytelnictwo wśród robotników w Królestwie Polskim 1870-1914*, Warszawa 1979.

¹⁰⁶ W. L. Karwacki, *Teatr dla robotników przed 1914 r., Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, t. 7, Warszawa 1976, s. 159-216; M. Ślufarska, *Kontakty proletariatu warszawskiego z teatrem do 1939 r.*, [w:] *Wielkie zakłady...*, s. 373-380.

¹⁰⁷ H. Laskiewicz, *Sport robotniczy m. st. Warszawy w latach 1918-1939*, [w:] *Wielkie zakłady...*, s. 407-431; J. Grylicz, *Wypoczynek, turystyka, rekreacja i sport w Polskich Zakładach Optycznych*, [w:] *Wielkie zakłady...*, s. 775-792.

¹⁰⁸ W. L. Karwacki, *Zabawy na Bielaniech*, Warszawa 1978, s. 81-146.

¹⁰⁹ Por. przypis 29.

¹¹⁰ A. Woźniak, *Obrzędy rodzinne i doroczne w środowisku robotniczym Żyrardowa na przełomie XIX i XX w.* (mpis referatu z sesji naukowej w Żyrardowie, marzec 1979 r.).

¹¹¹ H. Gerlich, M. Gerlich, *Obrzędy i obyczaje grupy zawodowej górników*, „Górnośląskie Studia Socjologiczne”, t. 13: 1979, s. 181-205.

¹¹² Woźniak, *op. cit.*; U. Janicka-Krzywda, *Wierzenia górników wielkich*, *Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce*, Wieliczka, t. 8: 1979, s. 127-156; J. T. Czarnicki, *Aspekt społeczny kultu świętej Barbary w ludowej tradycji górników polskich* (praca doktorska, mpis, Katedra Etnografii UBB Wrocław 1977).

w tego rodzaju badaniach środowiska robotnicze¹¹³. Z badań socjologicznych warto w tym miejscu wyróżnić studia nad zwyczajami domowymi prowadzone od kilku lat przez J. Komorowską¹¹⁴. Badaczka ta, posługując się dość nietypową metodą (prace pisemne i ankietowanie młodzieży w wieku 17-19 lat) zastosowaną w złożonych warunkach wielkomiejskich (Warszawa), uzyskała już interesujące wyniki m. in. w zakresie uczestnictwa w zwyczajach domowych.

Rozwijanie badań nad współczesną obrzędowością napotyka trudności, które w dużym stopniu są związane z przeobrażeniami samego przedmiotu badań. Obrzędy o charakterze tradycyjnym zatraciły już bowiem niemal wszystkie treści wierzeniowe i rytualne, przekształcając się najczęściej w formy ludyczne.

Studia nad rozwojem twórczości plastycznej robotników są dość poważnie zaniedbane. Zagadnienie to znajduje pewne odbicie w piśmiennictwie naukowym czy popularnonaukowym, np. w katalogach wystaw współczesnej sztuki amatorskiej czy tzw. nieprofesjonalnej, okazjonalnie także na łamach kwartalnika „Polska Sztuka Ludowa”. Z szerszych opracowań, które powstały niedawno, wymienić można pracę na temat rzeźby w węglu, tak charakterystycznej dla środowiska artystów górników¹¹⁵.

Znacznie lepiej poznana została twórczość ustna, słowna, określana przez niektórych mianem folkloru miejskiego. Chodzi tu zarówno o samodzielną twórczość robotniczą, jak i elementy twórczości innych grup przyswajane przez robotników. Dobrą orientację w tych zagadnieniach daje nam interesujący wybór najważniejszych pieśni proletariackich¹¹⁶, a także obszerne i szczegółowe studia nad rolą piosenki w życiu środowisk robotniczych od końca XIX w. do roku 1939¹¹⁷. Pojawia się też coraz więcej opracowań dawnych podań, gadek, bajek i anegdot swoistych dla niektórych grup robotniczych, głównie górników. Nowszą formą twórczości literackiej, obejmującą szerokie kręgi robotników, jest pamiętni-

¹¹³ Por. T. M. Ciołek, J. Olędzki, A. Zadrożyńska, *Wyrzeczysko. O świętowaniu w Polsce*, Warszawa 1976; Z. Pełka, *Polski rok obrzędowy*, Warszawa 1980.

¹¹⁴ J. Komorowska, *Zwyczaje domowe w wielkim mieście*, „Kultura i Społeczeństwo”, t. 20: 1976, nr 4, s. 147-176.

¹¹⁵ I. Bukowska-Floreńska, *Współczesna twórczość plastyczna środowiska robotniczego w rejonie GOP i ROW — na przykładzie rzeźby* (praca doktorska, mpis, Katedra Etnografii UAM Poznań 1976).

¹¹⁶ J. Kozłowski, *Spiewy proletariatu polskiego*, Warszawa 1977.

¹¹⁷ J. Dunin, *Druk i wielkomiejski folklor*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, t. 15: 1973, s. 53-66; Karwacki, *Piosenka w środowisku robotniczym, Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, t. 5, Warszawa 1973, s. 98-179; t. 6, Warszawa 1974, s. 84-118; tenże, *Zywoć robotnika w pieśni, Polska klasa robotnicza. Studia historyczne*, t. 8, Warszawa 1978, s. 292-360; por. także, *Folklor robotniczej Łodzi...* (rozdz. *Pieśni*).

karstwo, którego początki sięgają okresu międzywojennego. Znaczną część tych pamiętników już opracowano i wydano¹¹⁸. Stanowią one wartościowe źródło do badań (metoda biograficzna), są także niezaprzeczalnym dowodem rozwoju kultury umysłowej klasy robotniczej. Innym charakterystycznym zjawiskiem ostatnich lat jest żywiołowy rozwój poezji pisanej przez robotników.

*

Kończąc przegląd publikacji o kulturze robotniczej chciałbym podkreślić szeroki zakres zainteresowań łączących etnografię z socjologią i historią. Najistotniejsze jest to, że dzisiaj etnografowie nie tylko interesują się pozostałościami ludowych tradycji w kulturze robotniczej ale także próbują przystępować do badań nad współczesnym obrazem kultury. W wielu dziedzinach (czas wolny, współżycie zbiorowości, religijność i in.) zarysowuje się możliwość ściślejszej współpracy z socjologią. Nie mniejsze możliwości istnieją zapewne w odniesieniu do wspólnych badań etnograficzno-historycznych nad rozległą problematyką obyczaju, kształtowania się świadomości społecznej i narodowej oraz kultury politycznej klasy robotniczej w przeszłości. Wkład etnografii w poznanie kultury robotniczej, jej podstawowych wartości oraz trendów rozwojowych w XIX i XX w., jest znaczny, w wielu dziedzinach zaczęto nawet odrabiać wieloletnie zaniedbania.

Анджей Ставаж

ОБЗОР ПРОБЛЕМАТИКИ ИССЛЕДОВАНИЙ
ПО РАБОЧЕЙ КУЛЬТУРЕ В ПОЛЬШЕ
(С ОСОБЕННЫМ УЧЕТОМ НОВЕЙШИХ ИССЛЕДОВАНИЙ)

Резюме

В статье дается обзор крупных этнографических исследований рабочей культуры в Польше. Во вступительной части автор упоминает общие различия между этнографией, историей и социологией в трактовке ими культуры рабочего класса, являющейся их общим предметом изучения. Ввиду широты своего подхода к культуре именно этнография имеет все данные для комплексного описывания и толкования рабочей культуры, коренящейся — в случае Польши — глубоко в крестьянской традиции. Далее в статье автор указывает степень развития этого рода исследований в пределах этнографии по сравнению с достижениями других гуманитарных наук. При этом обязательно приходится сослаться на первоначальные элементы исследований культуры пролетариата в Польше, восходящие к концу XIX в. а сверх того напомнить главные теоретические положения в этой области, выдвинутые в 1918-1939 гг. Обзор новейшей проблематики исследований рабочей культуры был предварен краткой

¹¹⁸ Por. przypis 64.

характеристикой крупных работ, возникших в период с 1956 и до начала 60-годов, а значит в период, когда было положено начало современным исследованиям в интересующем нас здесь объеме, как в области этнографии, так и социологии. Автор пытается систематизировать новейшую литературу предмета. Сначала представляет пределы работ в области обобщений рабочей культуры, а затем монографических работ по конкретным заводским коллективам, профессиональным средам и группам. В последней части рассмотрено развитие исследований в пределах тематически-проблемных трактовок (культурные аспекты труда, семейная жизнь, материальная культура, сожительство рабочих коллективов, художественное творчество). В заключение автор отмечает, что вклад этнографии в изучение рабочей культуры значителен и что он может еще увеличиться в связи с вырисовывающимися возможностями более широкого, чем до сих пор, сотрудничества многих гуманитарных дисциплин, интересующихся проблематикой рабочей культуры.